

PAWEŁ BRUDEK

Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Institute of Psychology, The John Paul II Catholic University of Lublin
e-mail: brudekp@gmail.com

TOMASZ KORULCZYK

Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Institute of Psychology, The John Paul II Catholic University of Lublin
e-mail: TomaszKorulczyk@kul.pl

GRZEGORZ CIUŁA

Wydział Teologiczny, Uniwersytet Śląski
Faculty of Theology, The University of Silesia in Katowice

Uwarunkowania satysfakcji z małżeństwa osób w okresie późnej dorosłości. Perspektywa teorii gerotranscendencji Larsa Tornstama – ujęcie wielopoziomowe

Psychological Determinants of Marital Satisfaction among Older Couples.
Perspective of Lars Tornstam's Theory of Gerotranscendence
– Multilevel Modeling Approach

Abstract. Studies into the determinants of marital satisfaction are today a significant research area in psychology. The investigations conducted so far involve mainly the couples at the stages of early and middle adulthood. Relatively few studies focus on identification of the factors of marital success specific to the late adulthood, on determining the degree of similarity (fit) of spouses in terms of these factors and its impact on marital satisfaction of seniors. The purpose of this article is to identify the subject variables relevant to marital satisfaction of elderly people, both at the level of an individual and a couple. The study involved 120 participants (60 marriages) aged 60–75. We used 9 psychological methods to measure: marital satisfaction (KDM-2), life balance (KBŻ), religiousness (SRSZ), styles of coping with stress (CISS), self-esteem (SES), hope for success (KNS), location of health control (MHLC), value system (SWS), valuation crisis (KKW), and emotional intelligence (INTE). The results confirmed the complexity of the construct of marital satisfaction and allowed to identify the key predictors of happiness in marriage at old age.

Keywords: marital satisfaction, dyadic research, theory of gerotranscendence, Multilevel Structural Equation Modeling.

Słowa kluczowe: satysfakcja małżeńska, badania par, teoria gerotranscendencji, wielopoziomowe modelowanie strukturalne.

WPROWADZENIE

W psychologii problematyka satysfakcji z małżeństwa (ang. *marital satisfaction*) cieszy się dużym zainteresowaniem badaczy (Bradbury, Fincham, Beach, 2000; Rostowski, Rostowska, 2014; Proulx, Ermer, Kanter, 2017). Prowadzone w tym obszarze badania dotyczą jednak przede wszystkim małżonków w okresie wczesnej i średniej dorosłości (Janicka, Liberska, 2014; Brudek, 2015). Stosunkowo niewiele natomiast jest projektów badawczych poświęconych uwarunkowaniom szczęścia małżeńskiego w okresie starości (ang. *late adulthood*) (Charles, Carstensen, 2002; Kalleta, Jaśkiewicz, 2007; Margelisch, Schneewind, Violette, Perrig-Chiello, 2017). Dość wspomnieć, że w latach 2000–2010 spośród 183 artykułów, dotyczących dynamiki związku małżeńskiego, opublikowanych na łamach *Journal of Family Psychology*, zaledwie pięć odnosiło się do małżonków będących w związku od ponad 20 lat (Claxton, O'Rourke, Smith, DeLongis, 2012). Fakt ten budzi pewien niepokój, jeżeli weźmie się pod uwagę szereg zmian demograficznych, obejmujących niemal wszystkie kraje europejskie, w tym Polskę (Rakowska, 2016). W myśl głównych założeń psychologii biegu życia (ang. *lifespan psychology*) człowiek rozwija się przez całe życie (Baltes, Staudinger, Lindenberger, 1999), czego przejawem jest, między innymi, ujawnianie się wraz z wiekiem nowych jakości rozwojowych (Ardelt, 2011; Baltes, Smith, 2008; Tornstam, 2011). W tym kontekście konieczne wydaje się poszukiwanie specyficznych dla późnej dorosłości predyktorów powodzenia małżeństwa. Zdaniem Charles i Carstensen (2002, s. 236), „(...) starsze pary są zazwyczaj szczęśliwsze niż pary młodsze. Nawet starsze pary opisujące się jako nieszczęśliwe przyznają, że są obecnie szczęśliwsze niż za czasów swojej młodości” (por. Wojciszke, 2018). Rodzi się zatem pytanie o to, które spośród właściwości podmiotowych seniorów w znaczącym stopniu wiążą się z zadowoleniem z małżeństwa na ostatnim etapie jego trwania.

Cennym źródłem inspiracji w poszukiwaniu typowych dla późnej dorosłości czynników

warunkujących poczucie satysfakcji z małżeństwa może być jedna z teorii pozytywnego starzenia się – teoria gerotranscendencji (*theory of gerotranscendence*) autorstwa Larsa Tornstama. Autor rzeczonyj teorii definiuje gerotranscendencję jako „(...) zmianę meta-perspektywy z postrzegania materialnego i racjonalnego na postrzeganie bardziej kosmiczne i transcendentne, skutkujące zazwyczaj zwiększeniem satysfakcji z życia” (Tornstam, 1989, s. 60). Owa zmiana metaperspektywy skutkuje szeregiem przeobrażeń, które można zaobserwować na trzech głównych poziomach: kosmicznym (*cosmic dimension*), osobowościowym (*self dimension*) i społecznym (*social dimension*) (Tornstam, 2011; por. Brudek, 2016, 2017).

Zmiany dokonujące się na poziomie kosmicznym dotyczą przede wszystkim redefinicji czasu i przestrzeni. W rezultacie granica między „teraz” a „kiedyś” zostaje przekroczona. Oznacza to najczęściej powrót do wcześniejszych lat życia, dzięki czemu możliwe staje się dostrzeżenie rzeczy wcześniej niedostrzeganych oraz dawnych wydarzeń i sytuacji w nowym świetle (Tornstam, 2005). Zmiany te umożliwiają zatem osobie dokonanie **bilansu życiowego**, czyli całościowej i wieloaspektowej oceny dotychczasowego życia (Izdebski, Polak, 2005; Oleś, 2012; Steuden, 2016). Kolejnym przejawem dynamiki gerotranscendencji w obszarze egzystencjalnym jest otwarcie się jednostki na duchowy wymiar życia, czego przejawem jest wzrost świadomości osoby, iż jest ona częścią – ogniwem – łańcucha pokoleń. Świadomość ta pozwala wypracować nowy sposób spojrzenia na przemijalność ludzkiego życia i konieczność śmierci (Tornstam, 2005). Ważną rolę w tym względzie odgrywa **religijność**, która ułatwia dojrzałą konfrontację z własną przemijalnością oraz dostrzeżenie nowych źródeł sensowności życia (Krok, 2009). Gerotranscendentne zmiany w obszarze kosmicznym skutkują także akceptacją nieprzewidywalności egzystencji i ograniczeń ludzkiego rozumu (Tornstam, 2011). Fakt ten implikuje z kolei reorganizację **strategii radzenia sobie** ze stresem starości (zob. Lazarus, Lazarus, 2006; Brudek, Steuden, 2016).

Przeobrażenia będące następstwem procesu gerotranscendencji identyfikowane w obszarze własnego Ja ujawniają się, przede wszystkim, w umiejętności konfrontacji z samym sobą. Jednostka odkrywa nowe aspekty własnej osobowości – zarówno dobre, jak i złe – co pozwala jej na budowanie całościowej i realistycznej **samooceny** (Tornstam, 2011). W konsekwencji człowiek rezygnuje z realizacji tych celów, których osiągnięcie wydaje się mało prawdopodobne lub zbyt energochłonne, natomiast urzeczywistnia te, które mają realną szansę powodzenia (Tornstam, 2005). Można przypuszczać, że proces gerotranscendencji aktywizuje i umacnia **nadzieję na sukces**. Umożliwia on bowiem jednostce, na podstawie realnej oceny własnej osoby i rzeczywistości, efektywne realizowanie nowych planów i działań – zadań rozwojowych (por. Łaguna, Trzebiński, Zięba, 2005). Zmiany obserwowalne w obszarze Ja dotyczą także obrazu własnego ciała. Jednostka rezygnuje z obsesyjnej troski o swoje ciało na rzecz pełnej jego akceptacji. Uznaje tym samym, że wraz z wiekiem konieczny jest wzrost troski o własne **zdrowie** (Tornstam, 2011; Brudek, Krok, Telka, 2017).

Przeobrażenia dokonujące się w obszarze relacji społecznych ujawniają, między innymi, wyraźnym zredukowaniem powierzchownych znajomości. Podtrzymywanie licznych więzi, właściwe wcześniejszym okresom życia, ustępuje na rzecz troski o relacje z bliskimi. Zaangażowanie seniorów w budowanie intymnych więzi stanowi jedno z głównych źródeł ich poczucia zadowolenia z życia (Tornstam, 2005). Być może za tą „inwestycją” w bliskie więzi stoi nie tylko, potęgowana w procesie gerotranscendencji, potrzeba bliskości, lecz także wzrost **inteligencji emocjonalnej – zdolności do rozumienia własnych emocji i zarządzania nimi oraz umiejętności obserwowania uczuć innych osób i korzystania z tej wiedzy w kontaktach z nimi** (Jaworowska, Matczak, 2008). Przypuszczenie to odnajduje swe uzasadnienie w tym, iż na skutek gerotranscendentnych transformacji zbytnia pewność siebie w określaniu tego, co słuszne lub niewłaściwe, dobre lub złe, charakterystyczna dla okresu młodości czy wieku średniego, zostaje w przypadku osób

starszych zastąpiona akceptacją niejednoznaczności (Steuden, 2012). Przejawem tego jest między innymi niechęć do powierzchownego oddzielania dobra od zła czy powstrzymywanie się od wydawania pośpiesznych ocen i sądów dotyczących innych ludzi (Tornstam, 2011). Procesowi społecznej gerotranscendencji towarzyszy ponadto wzrost umiejętności przekraczania niepotrzebnych konwencji, norm i zasad, które wcześniej ograniczały wolność wyrażania siebie. Pojawia się tendencja do pozbywania się rzeczy uznanych za zbędne i przekazywania ich dzieciom, wnukom lub innym ludziom (Tornstam, 2005; Brudek, 2017). Można postulować, że za tymi przeobrażeniami stoi rekonstrukcja uznawanego dotychczas systemu wartości. Akceptowane i internalizowane wartości modyfikują bowiem procesy poznawcze poprzez wyznaczanie kryteriów wyborów i ocen. Z kolei procesy poznawcze składają się na wartościowanie i mogą ulegać reorganizacji. W tym kontekście proces gerotranscendencji nie tylko podkreśla znaczenie **wartości** w funkcjonowaniu człowieka starego, lecz także wskazuje, że na progu późnej dorosłości może wystąpić **kryzys w wartościowaniu**, jako następstwo znaczących aksjologicznych przewartościowań (por. Oleś, 1998; Brudek, 2012).

Wychodząc od założeń leżących u podstaw teorii gerotranscendencji (Tornstam, 2005, 2011), można zatem wyodrębnić trzy grupy zmiennych psychologicznych, mających znaczenie dla satysfakcji małżeńskiej osób w okresie późnej dorosłości. Na poziomie kosmicznym są to bilans życiowy, religijność oraz style radzenia sobie ze stresem. Na poziomie osobowościowym można wyróżnić samoocenę, nadzieję na sukces i umiejscowienie kontroli zdrowia. Z kolei na poziomie społecznym można wskazać na preferencje aksjologiczne, kryzys w wartościowaniu i inteligencję emocjonalną (por. Brudek, 2015).

W literaturze przedmiotu można odnaleźć wiele pojęć służących do opisu jakości relacji małżeńskiej. Choć terminy te w znacznej mierze pokrywają się znaczeniowo, to jednak nie są ze sobą tożsame. Do najczęściej spotykanych zalicza się: powodzenie małżeństwa, sukces

małżeński, integracja małżeńska, szczęście małżeńskie, dobór małżeński, jakość małżeństwa, trwałość małżeństwa oraz satysfakcja małżeńska (Jarończyk, 2011; Li, Fung, 2011; Rostowski, Rostowska, 2014). W niniejszym artykule, zgodnie z propozycjami Rostowskich (2014) i Plopy (2007), przyjęto, że na satysfakcję ogólną składa się: satysfakcja z bliskiej relacji z partnerem (Intymność), brak rozczarowania z małżeństwa (Rozczarowanie), satysfakcja związana z poczuciem realizacji siebie w związku małżeńskim (Samorealizacja) oraz satysfakcja wynikająca ze zgodności partnerów w zakresie realizacji celów małżeńskich i rodzinnych (Podobieństwo).

Przyjmując systemową perspektywę w spojrzeniu na relację małżeńską (zob. de Barbaro, 1999), należy uznać, że związek małżeński nie jest tylko „(...) sumą dwu elementów, ale nową całością, w której oboje małżonkowie oddziałują na siebie, a oddziaływanie to ma charakter sprzężeń zwrotnych” (Braun-Gałkowska, 1992, s. 19). W konsekwencji oprócz określenia pojedynczych czynników podmiotowych decydujących o subiektywnym poczuciu szczęścia w małżeństwie wartościowym poznawczo wydaje się również zbadanie stopnia podobieństwa (dopasowania) małżonków w zakresie anali-

zowanych zmiennych i jego wpływu na satysfakcję ze związku (zob. Gaunt, 2006; Brudek, 2015), gdyż pozwala na „uchwycenie” interakcji (ang. *exchange*) tych elementów (Luo, Klohnen, 2005).

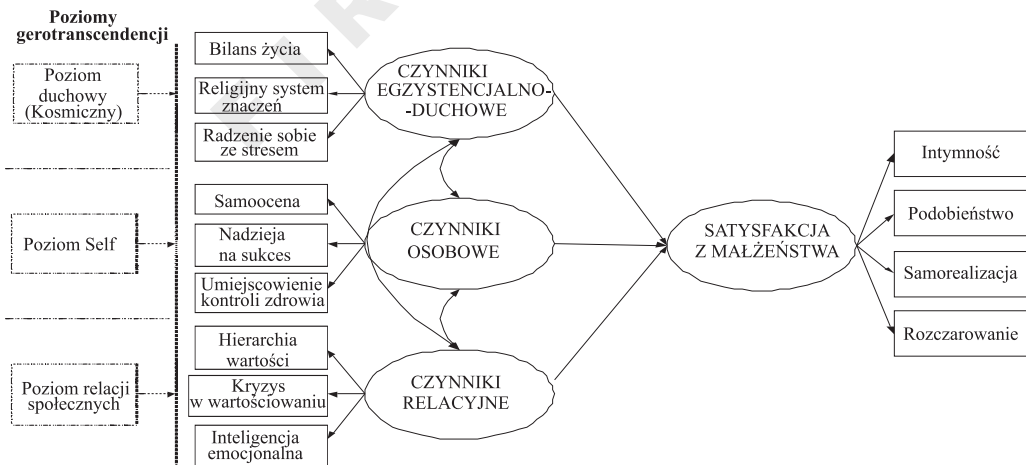
W odniesieniu do powyższego **celem niniejszego artykułu jest identyfikacja czynników podmiotowych, mających znaczenie dla satysfakcji z małżeństwa osób starszych tak na poziomie indywidualnym, jak i na poziomie pary.**

Chcąc zbadać zależności zachodzące między wyodrębnionymi zmiennymi psychologicznymi a satysfakcją z małżeństwa w okresie późnej dorosłości zarówno na poziomie indywidualnym, jak i poziomie pary, ustalono model badawczy, którego graficzną prezentację umieszczono na rysunku 1 (por. Brudek, 2015, s. 178).

METODA

Osoby badane i procedura badawcza

W prezentowanych badaniach wzięło udział 120 osób (60 par małżeńskich) w wieku od 60 do 75 lat. W grupie mężczyzn średnia wieku wynosiła

Rysunek 1. Przyjęty teoretyczny model zależności między zmiennymi psychologicznymi a satysfakcją z małżeństwa w okresie późnej dorosłości

Źródło: opracowanie własne.

$M = 67.43$ ($SD = 5.03$), w grupie kobiet natomiast uplasowała się na poziomie $M = 65.38$ ($SD = 4.65$). Z kolei średnia długość wspólnego małżeńskiego życia w badanej próbie (mierzona w latach) wyniosła $M = 42.05$ ($SD = 6.61$). Chcąc uzyskać jak najbardziej reprezentatywną grupę badaną, zrealizowano badania w różnych miastach Polski, między innymi w: Gliwicach, Lublinie, Opolu, Ostrołęce, Poznaniu, Radomiu i Słupsku. Wszystkie badane osoby pozostawały w związku małżeńskim. Respondenci różnili się między sobą stopniem posiadanego wykształcenia. Najbardziej liczną grupę stanowiły osoby z wykształceniem wyższym (38,0%) i średnim

(38,0%), natomiast najmniej liczną grupę tworzyły osoby z wykształceniem podstawowym (10,0%). Blisko 74% badanych nadal pracuje zawodowo. W odniesieniu do zajmowanego obecnie lub w przeszłości stanowiska pracy najwięcej spośród uczestników badania posiadało stanowisko kierownicze lub dyrektorskie (34,2%). Najmniej osób pracowało na stanowisku nauczycielskim (10,8%). Jeżeli chodzi o liczbę potomstwa, najwięcej ankietowanych (43,3%) posiadało dwoje dzieci. Osoby posiadające czworo i więcej dzieci stanowiły ponad 13,0% całej próby badawczej. Bardziej szczegółowe dane zawarto w tabeli 1.

Tabela 1. Statystyki opisowe badanej próby

Nazwa zmiennej		Cała próba		Mężczyźni		Kobiety	
		M	SD	M	SD	M	SD
Wiek		66.41	4.30	67.43	5.03	65.38	4.65
Lata wspólnego życia małżeńskiego		42.05	6.61	---	---	---	---
		<i>N</i>	%	<i>N</i>	%	<i>N</i>	%
Płeć		120	100	60	50.0	60	50.0
Wykształcenie	Podstawowe	12	10.0	5	9.0	7	12.0
	Zawodowe	16	14.0	11	18.0	5	8.0
	Średnie	46	38.0	21	35.0	25	42.0
	Wyższe	46	38.0	23	38.0	23	38.0
Miejsce zamieszkania	Wieś	18	15.0	9	15.0	9	15.0
	Małe miasto	34	28.0	17	28.0	17	28.0
	Średnie miasto	36	31.0	18	30.0	18	30.0
	Duże miasto	32	36.0	16	27.0	16	27.0
Status zawodowy	Pracuje	89	74.0	41	68.0	48	80.0
	Nie pracuje	31	26.0	19	32.0	12	20.0
Zajmowane obecnie lub w przeszłości stanowisko pracy	Robotnicze/produkcyjne	32	26.7	20	33.3	12	20.0
	Urzędnicze/administracyjne	34	28.3	10	16.7	24	40.0
	Nauczycielskie	13	10.8	3	5.0	10	16.7
	Kierownicze/dyrektorskie	41	34.2	27	45.0	14	23.3

Źródło: opracowanie własne.

Z uwagi na charakter zależności pomiędzy analizowanymi zmiennymi szczególną wagę przyłożono do procedury prowadzonych badań. Wynikało to przede wszystkim z faktu, iż przedmiotem badania, z jednej strony, były właściwości podmiotowe (np. bilans życia, samoocena) oraz zagadnienia związane z osobistym światopoglądem badanych (np. religijność, hierarchia wartości), z drugiej zaś, odnoszące się do jakości relacji małżeńskiej, która z natury swej posiada charakter intymny. Badania miały więc charakter indywidualny i anonimowy.

NARZĘDZIA BADAWCZE

W celu przeprowadzenia badań przygotowano zestaw narzędzi, który zawierał: (1) ogólną instrukcję wyjaśniającą cel badania oraz wskazówki odnoszące się do sposobu wypełnienia kwestionariuszy; (2) Arkusz Osobowy z pytaniami odnoszącymi się do płci, wieku, stażu małżeńskiego wykształcenia, miejsca zamieszkania, faktu pozostawiania na emeryturze lub wykonywania pracy zawodowej, zajmowanego obecnie bądź w przeszłości stanowiska pracy, liczby posiadanych dzieci; (3) metody badawcze. Każda badana osoba otrzymała kopertę opatrzoną numerem, w której umieszczony był cały zestaw metod. Badani zostali również poinformowani o sposobie zwrotu wypełnionych kwestionariuszy.

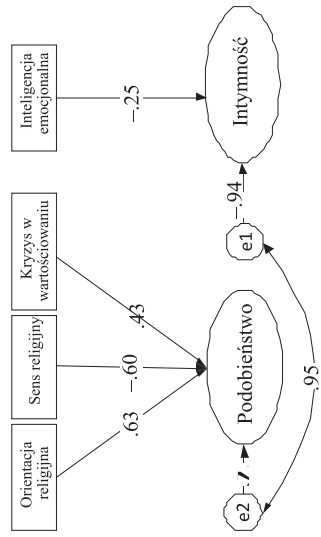
W pracy zastosowano dziesięć metod psychologicznych. Pomiaru zmiennej wyjaśniającej (satisfakcji z małżeństwa) dokonano przy użyciu Kwestionariusza Dobranego Małżeństwa (KDM-2) Rostowskiego i Plopy (Plopa, 2007). Do pomiaru zmiennych wyjaśniających – bilansu życiowego, religijnego systemu znaczeń, stylów radzenia sobie ze stresem, samooceny, nadziei na sukces, umiejscowienia kontroli zdrowia, systemu wartości, kryzysu w wartościowaniu i inteligencji emocjonalnej – wykorzystano odpowiednio: (1) Kwestionariusz Bilansu Życiowego Izdebskiego i Polak (2005); (2) Skalę Religijnego Systemu Znaczeń Kroka (2009); (3) Inwentarz Radzenia Sobie w Sytuacjach Stresowych (CISS) Parkera i Endlera w adaptacji Strelaua i współpracowników

(2005); (4) Skalę Samooceny (SES) autorstwa Rosenberga w polskiej adaptacji Dzwonkowskiej, Lachowicz-Tabaczek i Łaguny (2008); (5) Kwestionariusz Nadziei na Sukces (KNS) autorstwa Łaguny, Trzebińskiego i Zięby (2005); (6) Wielowymiarową Skalę Umiejscowienia Kontroli Zdrowia skonstruowaną przez Wallstona, Wallston i DeVellisa w adaptacji Juczyńskiego (2012); (7) Skalę Wartości Schelerowskich (SWS) w opracowaniu Piotra Brzozowskiego (1995); (8) Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu (KKW) opracowany przez Olesia (1998); (9) Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej (INTE) autorstwa Schutte, Malouff, Hall, Haggerty, Cooper, Gloden i Dornheim w polskiej adaptacji Jaworowskiej i Matczak (2008).

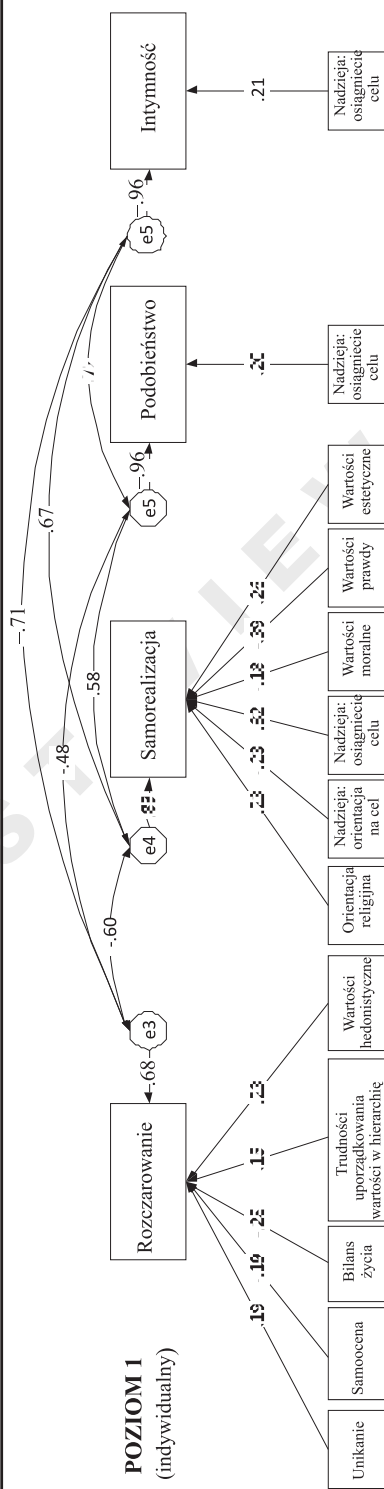
WYNIKI

Przed wykonaniem właściwych analiz statystycznych dokonano ewaluacji zmiennych pod kątem ewentualnych przypadków odstających oraz braków danych. W rezultacie przeprowadzonych działań nie zidentyfikowano braków danych i wpływowych przypadków odstających. Analizując wartości korelacji wewnątrzklasowych (ICC), wykazano, że we wszystkich wymiarach satysfakcji małżeńskiej są one powyżej poziomu .05. Stanowi to wskazanie do wykonania analiz wielopoziomowych. Następnie, chcąc udzielić odpowiedzi na sformułowane pytanie badawcze, podjęto próbę budowy oraz oszacowania wskaźników wielopoziomowych modeli równań strukturalnych. Ostateczną postać modelu, odznaczającą się wysokimi wskaźnikami dobroci dopasowania, zaprezentowano na rysunku 2. Zawiera on istotne statystycznie predyktory satysfakcji z małżeństwa w poszczególnych jej wymiarach.

Dokonane analizy statystyczne ujawniły, że model jest dobrze dopasowany do danych, na co wskazują wskaźniki RMSEA, TLI, CFI, sRMR, a także odpowiednia moc testu. Na poziomie pierwszym (indywidualnym) wykazano, że istotne są cztery czynniki dla zmiennej zależnej satysfakcji z małżeństwa: samorealizacja, intymność, podobieństwo oraz rozczarowanie,

POZIOM 2
(parry)

POZIOM 1
(indywidualny)

Rysunek 2. Wielopoziomowe modelowanie strukturalne ($\chi^2(49) = 47.98$; $p = .514$; $\chi^2/df = .98$; $RMSEA = .000$; $sRMR_{Indywidualny} = .04$; $sRMR_{Parry} = .11$; $TLI = 1.00$; $CFI = 1.00$; $AIC = 2676.76$; $SABIC = 2662.18$; $\text{Log likelihood} = -1275.39$; $ICC_{KDM_INT} = .47$; $ICC_{KDM_ROZ} = .35$; $ICC_{KDM_SAM} = .14$; $ICC_{KDM_POD} = .47$. Średnia wartość mocy dla ścieżek na podstawie symulacji Monte Carlo (Poziom 1: $N_{Rep} = 5000$; $\beta = 0.82$). Moc na podstawie RMSEA dla modelu $\beta = 1.00$.

Źródło: opracowanie własne.

a na poziomie drugim wszystkie wymienione poza samorealizacją. Dokonując analizy wartości wskaźników korelacji wewnątrzklasowych ($ICC_{KDM_INT} = .47$; $ICC_{KDM_ROZ} = .35$; $ICC_{KDM_SAM} = .14$; $ICC_{KDM_POD} = .47$), można zauważyć, że są one najsilniejsze dla intymności i podobieństwa, a najsłabsze dla samorealizacji. Oznacza to, że wariancja satysfakcji z małżeństwa jest silnie wyjaśniana przez zmienne drugiego poziomu, odnoszące się do pary.

W ostatecznej wersji modelu aż jedenaście zmiennych okazało się statystycznie istotnych na poziomie indywidualnym, a pięć na poziomie pary. Analizując ujawnione zależności na pierwszym z poziomów (indywidualnym), należy stwierdzić, że w wypadku rozczarowania wpływowymi zmiennymi okazały się bilans życia ($\lambda = -.28$, $p < .001$), wartości hedonistyczne ($\lambda = .23$, $p < .01$), radzenie sobie ze stresem poprzez unikanie ($\lambda = .19$, $p < .05$), samoocena ($\lambda = .19$, $p < .05$) oraz trudności uporządkowania wartości w hierarchię ($\lambda = .15$, $p < .05$).

Uzyskany wzorzec wyników pozwala na przyjęcie następującej interpretacji: jeśli (o jedno odchylenie standardowe) wzrośnie całościowa ewaluacja życia, ocena własnej osoby, koncentracja na wartościach hedonistycznych (dostatniemu życiu, miłości erotycznej, posiadaniu, przyjemności, radości życia, wygodzie, wypoczynku, życiu pełnym wrażeń), stopień trudności w uporządkowaniu własnego systemu wartości oraz tendencja do radzenia sobie z problemami na drodze unikania, wówczas zwiększy się (w wypadku estymant o znaku dodatnim) lub zmniejszy się (gdy estymanty opatrzone są znakiem ujemnym) o wyestymowaną wartość poziom rozczarowania związkiem małżeńskim.

W odniesieniu do samorealizacji estymanty określające siłę związku przyjmują wartości od $\lambda = -.39$, $p < .001$ do $\lambda = .26$, $p < .05$. Największa siła wpływów pochodzi z wartości prawdy ($\lambda = -.39$, $p < .001$) i planowania sposobów osiągnięcia celów ($\lambda = .32$, $p < .01$). W wypadku pierwszego z predyktorów wartość estymanty posiada znak ujemny, co pozwala uznać, że w sytuacji, gdy o jedno odchylenie standardowe wzrośnie natężenie zachowań wyrażających koncentrację na takich kategoriach aksjologicznych, jak inteligencja, log-

iczność, mądrość, obiektywność, otwarty umysł, rozumienie, szerokie horyzonty umysłowe czy wiedza, wówczas satysfakcja z realizacji siebie (własnego systemu wartości, zadań życiowych) w małżeństwie zmaleje o .39 (odchylenia standardowego). Z kolei w przypadku aspektu nadziei na sukces zogniskowanego wokół umiejętności spostrzegania siebie jako osoby zdolnej i zaradnej znak estymanty jest dodatni, co sugeruje, że wraz ze wzrostem (o jedno odchylenie standardowe) tendencji do myślenia o różnych sposobach osiągnięcia osobistych celów wzrośnie o .26 (odchylenia standardowego) zadowolenie z samorealizacji w związku. Ponadto jeśli (o jedno odchylenie standardowe) wzrośnie przekonanie o tym, że religia może stanowić punkt odniesienia w ocenie rzeczywistości, nadzieja na możliwość działania oraz koncentracja na takich wartościach, jak między innymi elegancja, gustowność, harmonia, ład rzeczy, dobroć, miłość bliźniego, pomaganie innym, szczerłość, uczciwość, uprzejmość, życzliwość, wówczas zwiększy się (w przypadku religijności i wartości estetycznych) lub zmniejszy (w wypadku nadziei i wartości moralnych) o wyestymowaną wartość poziom zadowolenia z samorealizacji w związku małżeńskim.

Analizując otrzymane wyniki w zakresie podobieństwa i intymności, należy podkreślić, że te wymiary satysfakcji małżeńskiej są warunkowane jedynie przez jeden z aspektów nadziei na sukces – planowanie sposobów osiągnięcia celów. Otrzymane rezultaty badań sugerują, że wzrost (o jedno odchylenie standardowe) gotowości do myślenia o różnych sposobach możliwości osiągnięcia życiowych celów prowadzi do wzrostu jakości relacji małżeńskiej tak w obszarze bliskości, jak i realizowania małżeńskich i rodzinnych zadań odpowiednio o .21 i .20 (odchylenia standardowego).

Jeżeli chodzi o ujawnione zależności na drugim poziomie modelu (pary), warto zauważyć, że: (1) są one mniej liczne; (2) ujawniła się znacząca rola tych zmiennych (oprócz religijności), które nie były statystycznie istotne na poziomie indywidualnym; (3) wartości wyestymowanych wskaźników są wyższe, a tym samym siła ich wpływu jest większa. Uzyskany wzorzec wyników sugeruje wprawdzie, że

jedynym (dodatnim) predyktorem rozczarowania ze związku jest wewnętrzna kontrola zdrowia. Oznacza to, że wzrost o jedno odchylenie standardowe przekonania obojga małżonków, iż każdy z nich odpowiada za stan własnego zdrowia, prowadzi do eskalacji obopólnego rozczarowania związkiem o .47 (odchylenia standardowego).

W odniesieniu do podobieństwa okazało się, że kluczowymi predyktorami obopólnej satysfakcji w tym zakresie są religijny system znaczeń – zarówno orientacja religijna, jak i sens religijny – oraz globalny wskaźnik kryzysu w wartościowaniu. Szczegółowa analiza otrzymanych rezultatów pozwala przypuszczać, że wzrost o jedno odchylenie standardowe w wypadku orientacji religijnej podnosi zadowolenie z małżeństwa w wymiarze podobieństwa obojga partnerów o .27 odchylenia standardowego (tegoż czynnika), zaś przy sensie religijnym i kryzysie aksjologicznym obniża satysfakcję tak żony, jak i męża odpowiednio o .60 i .43 odchylenia standardowego każdego z czynników.

Jeśli natomiast chodzi o ostatni z ujętych w modelu (na poziomie drugim) obszarów satysfakcji z małżeństwa seniorów – wymiar intymności (czynnik samorealizacji został „wyłączony” z modelu, w celu osiągnięcia akceptowalnych wskaźników dobroci jego dopasowania), należy odnotować, iż jedynym statystycznie istotnym predyktorem okazała się tu inteligencja emocjonalna. Wartość wyestymowanego wskaźnika posiada znak ujemny, co pozwala uznać, że w sytuacji, gdy o jedno odchylenie standardowe wzrośnie natężenie zachowań ukierunkowanych na rozpoznawanie, rozumienie i kontrolowanie własnych oraz cudzych emocji, a także efektywne wykorzystywanie emocji w zarządzaniu własnym oraz cudzym działaniem, wówczas satysfakcja obojga partnerów ujmowana w kategoriach bliskości zmaleje o .25 (odchylenia standardowego).

DYSKUSJA

Celem prezentowanego artykułu była identyfikacja czynników podmiotowych, mających znaczenie dla satysfakcji z małżeństwa osób

starszych tak na poziomie indywidualnym, jak i na poziomie pary. Uzyskany wzorec wyników w znacznym stopniu pozostaje zgodny z doniesieniami z literatury przedmiotu. Analizując otrzymane rezultaty – w pierwszej kolejności na poziomie indywidualnym – należy stwierdzić, że na satysfakcję z małżeństwa zarówno w zakresie podobieństwa, jak i intymności znacząco i pozytywnie wpływa nadzieja na sukces, a ściślej jeden z jej wymiarów – umiejętność znajdowania rozwiązań. Małżonkowie, którzy postrzegają samych siebie jako osoby zaradne i zdolne do adekwatnego rozwiązywania ujawniających się problemów (por. Snyder, Cheavens, Sympson, 1997), w większym stopniu deklarują zadowolenie z bliskości w małżeństwie oraz sposobu i stopnia realizacji istotnych celów małżeńskich i rodzinnych (Plopa, 2007). Zdaniem Charles i Carstensen (2002, s. 236–237): „Starsze małżeństwa twierdzą, że mniej się kłócą i przeżywają mniej małżeńskich konfliktów niż ich młodszy odpowiednicy. Starsze pary doświadczają także większej radości z pewnych obszarów życia małżeńskiego”. Wyśnuwane przez autorki postulaty odnajdują potwierdzenie w wynikach badań empirycznych (por. Paleari, Regalia, Fincham, 2005; Tsang, McCullough, Fincham, 2006; Fincham, Beach, Davila, 2007). Wydaje się, iż budowanie satysfakcjonującej intymnej i zgodnej relacji małżeńskiej na ostatnim etapie życia uwarunkowane jest do pewnego stopnia nadzieją na skuteczną realizację nowych celów, także tych sytuowanych w obrębie życia małżeńskiego.

Na poczucie zadowolenia ze związku w obszarze samorealizacji dodatkowo wpływają orientacja religijna (religijny system znaczeń), umiejętność znajdowania rozwiązań (nadzieja na sukces) oraz wartości estetyczne, ujemnie zaś aspekt nadziei związany z siłą woli, jak również wartości moralne i prawdy. Uzyskane rezultaty są spójne z innymi wynikami badań. Jednostki przeżywające własną religijność jako pełną miłości relację z Bogiem odznaczają się dojrzałością osobowościową (Krok, 2009), która z kolei jest jednym z najistotniejszych predyktorów szczęścia małżeńskiego (Braun-Galkowska, 2008). Nadzieja związana z umiejętnością znajdowania rozwiązań pozytywnie wiąże się,

między innymi, z optymizmem, przekonaniem o własnej skuteczności, samooceną czy sumiennością (Łaguna, Trzebiński, Zięba, 2005). Nie ulega wątpliwości, że wymienione właściwości podmiotowe służą podnoszeniu jakości relacji małżeńskiej (zob. Plopa, 2007; Braun-Gałkowska, 2008; O'Rourke, Claxton, Chou, Smith, Hadjistavropoulos, 2011; Claxton i in., 2012). Pozytywny wpływ wartości estetycznych na zadowolenie z małżeństwa w obszarze samorealizacji może wynikać stąd, że w okresie starości dochodzi do przewartościowania aksjologicznego. O ile w okresie wczesnej czy średniej dorosłości wybijają się wartości witalne (atrakcyjność fizyczna), o tyle na etapie wczesnej starości coraz bardziej ważne stają się piękno pojęte bardziej metaforycznie (Tornstam, 2005, 2011). Można tu zaryzykować stwierdzenie, że atrakcyjność cielesna współmałżonka ustępuje miejsca atrakcyjności osobowej czy duchowej (Bee, 2004; Braun-Gałkowska, 2006; Brudek, 2017).

Usiłując zrozumieć negatywny wpływ jednego z komponentów nadziei na sukces – siły woli – na poczucie zadowolenia z realizacji siebie w związku małżeńskim, warto odwołać się do jednej z teorii pozytywnego starzenia się: teorii selektywnej optymalizacji i kompensacji (zob. Steuden, 2012). Jedno z założeń tej koncepcji głosi, że w wyniku starzenia się organizmu dochodzi do ubytków w zakresie potencjału adaptacyjnego jednostki. Musi ona zatem wydatkowanie swojej życiowej energii ograniczyć do wybranych dziedzin funkcjonowania. Być może nowe wyzwania w zakresie małżeńskiego życia takie, jak troska o zdrowie własne i współmałżonka, reorganizacja życia po przejściu na emeryturę, wzrastająca zależność od innych (Haynes i in., 1992; Straś-Romanowska, 2011; Steuden, 2016) pochłaniają znaczne pokłady siły woli, w konsekwencji czego osoba zmuszona jest zrezygnować z angażowania się w te działania, które dotychczas były dla niej ważne i satysfakcjonujące. Z kolei negatywny wpływ wartości moralnych i prawdy na zadowolenie ze związku można wyjaśnić, odwołując się do wyników badań nad mądrością i dobrostanem psychicznym. Osoba uważana za mądrą powinna odznaczać się nie tylko szlachetnym

charakterem czy bogatą życiową wiedzą, lecz także umiłowaniem moralności i prawdy (por. Kunzmann, Baltes, 2005; Steuden, 2012). Mądrość daje człowiekowi możliwość głębszego wglądu w istotę rzeczy i zjawisk, a tym samym możliwość więcej widzieć i rozumieć. Nierzadko ceną za to pogłębione widzenie życia jest obniżenie ogólnego dobrostanu (Bergsma, Ardelt, 2012; Steuden, 2012). Prawdopodobnie ta może mieć również zastosowanie do zagadnienia jakości relacji małżeńskiej (Brudek, 2015).

W wypadku wymiaru satysfakcji małżeńskiej związanego z rozczarowaniem kluczowymi predyktorami okazały się tu styl skoncentrowany na unikaniu, trudności uporządkowania wartości w hierarchię, wartości hedonistyczne, samoocena i bilans życiowy. W odniesieniu do trzech pierwszych zmiennych psychologicznych zależność ma charakter pozytywny w przypadku dwóch ostatnich negatywny. Otrzymane rezultaty pozostają w zgodności z doniesieniami z literatury. Życie małżeńskie w okresie późnej dorosłości stawia przed partnerami wiele wyzwań i problemów, mających charakter sytuacji stresowych (Charles, Carstensen, 2002). Sposób radzenia sobie z nimi w obrębie diady małżeńskiej nie pozostaje bez znaczenia dla jakości relacji łączącej partnerów. Preferowanie stylu skoncentrowanego na unikaniu, polegającego na uciekaniu od problemu, w sposób nieunikniony skutkuje generowaniem nowych trudności, które obniżają jakość związku i przyczyniają się ostatecznie do rozczarowania nim (por. Plopa, 2007; Brudek, Steuden, 2016).

Do rozczarowania małżeństwem w okresie późnej dorosłości przyczynia się również koncentracja na wartościach hedonistycznych (Brudek, Ciula, 2013) oraz kryzys w wartościowaniu, objawiający się trudnościami w określeniu wartości naczelnych w ramach osobistych preferencji aksjologicznych (Brudek, 2012; Kaleta, 2015). Wynika to zapewne z faktu, iż w ramach normatywnego starzenia się dochodzi do przewartościowania życia w różnych jego aspektach (Oleś, 2012, s. 281–282). W skutek czego osoby starsze są bardziej akceptujące, a mniej oceniające, odznaczają się równowagą psychiczną, pogodą ducha, cierpliwością, pokorą oraz zdolnością do samoograniczeń i wy-

rzeczeń (Steuden, 2012). Za takimi postawami czy zachowaniami stoi niewątpliwie zmiana akcentów w obszarze uznawanego systemu wartości. Dla osób starszych ważniejsze od dostatniego wygodnego życia, miłości erotycznej, posiadania wielu dóbr czy maksymalizowania przyjemności, są cieszenie się tym, co się już osiągnęło (poprzestawanie na tym, co się posiada) (Steuden, 2016), budowanie i pielęgnowanie intymnych więzi także poza bliskością seksualną (Kaleta, Jaśkiewicz, 2007), przekazywanie szeroko pojętego dziedzictwa swojego życia młodszemu pokoleniom (Tornstam, 2011).

Starość to czas doświadczania wielorakich strat (Steuden, 2012; Straś-Romanowska, 2011), których następstwem może być ujawnienie się kryzysu emocjonalnego. Kryzys w wartościowaniu jako jedna z form kryzysu psychologicznego przejawia się przede wszystkim w eskalacji konfliktu między naczelnymi wartościami, przewartościowaniami w obszarze osobistych preferencji aksjologicznych, negatywnymi reakcjami emocjonalnymi albo niską motywacją do realizacji wartości deklarowanych czy wreszcie trudnościami w ocenianiu i dokonywaniu wyborów na podstawie systemu wartości (Oleś, 1998). Starsi małżonkowie doświadczający kryzysu w wartościowaniu mogą przeżywać szereg trudności w różnych obszarach psychospołecznego funkcjonowania, co nie pozostaje bez wpływu na jakość ich wzajemnej relacji (Brudek, 2012).

Analizując otrzymane rezultaty na poziomie pary, należy stwierdzić, że predyktorami satysfakcji z małżeństwa są: inteligencja emocjonalna (wymiar intymności), religijny system znaczeń, kryzys w wartościowaniu (wymiar podobieństwa) oraz wewnętrzna kontrola zdrowia (wymiar rozczarowania). W wypadku satysfakcji z intymności w związku na poziomie pary odnotowano negatywny wpływ inteligencji emocjonalnej. Dokonując psychologicznej interpretacji uzyskanych rezultatów, można uznać, że inteligencja emocjonalna (Salovey, Mayer, 1999) w obliczu bolesnych i nieodwracalnych zmian ujawniających się w okresie starości pozwala obu małżonkom na głębszy wgląd w przeżycia partnera, co w rezultacie utrudnia budowanie relacji opartej na „(...) pełnym otwarciu, zaufaniu,

bliskości, nieukrywaniu przed sobą istotnych spraw dotyczących pośrednio lub bezpośrednio związku” (Plopa, 2007, s. 69). Trudności te wynikają głównie z motywowanej miłością potrzeby ochrony współmałżonka przed cierpieniem (por. Wojciszke, 2018). Postawa taka może być w pewnym stopniu utożsamiona z buforująco-ochronną formą wsparcia społecznego, mającego na celu ochranianie bliskich przed niekorzystnymi i negatywnymi informacjami (Schulz, Schwarzer, 2003).

W odniesieniu do zadowolenia z małżeństwa na poziomie pary w obszarze podobieństwa wykazano: (1) negatywny wpływ kryzysu w wartościowaniu i sensu religijnego; (2) pozytywny wpływ jednego z wymiarów religijnego systemu znaczeń – orientacji religijnej. Odnosząc te wyniki do danych z literatury psychologicznej, warto najpierw zauważyć, że kryzys w wartościowaniu to doświadczenie wyraźnie oddziałujące na życie psychiczne jednostki (Oleś, 1998; por. Kaleta, 2015). Przeżywanie trudności w wartościowaniu na progu starości jest silnie angażujące. Od seniorów wymaga się bowiem dojrzałości osobowościowej (Wiechetek, Zarzycka, Steuden, 2006; por. Kunzmann, Baltes, 2005; Ardelt, 2011; Steuden, 2016), wyrażającej się, między innymi, posiadaniem stabilnej i klarownej hierarchii wartości (Oleś, 2012). Próba sprostania temu społecznemu oczekiwaniu przy jednoczesnym doświadczaniu kryzysu aksjologicznego może okazać się zadaniem niezwykle trudnym – pochłaniającym wiele psychicznej energii. W rezultacie małżonkowie nie mają wystarczająco siły i chęci, aby wspólnie i zgodnie realizować ważne cele małżeńskie i rodzinne (Plopa, 2007; Brudek, 2012).

Negatywna rola kryzysu aksjologicznego w utrzymaniu wysokiego poziomu zgodności partnerów w zakresie urzeczywistniania małżeńskich i rodzinnych celów rzuca pewne światło na ujemny „wpływ” jednego z wymiarów religijnego systemu znaczeń – sensu religijnego – na satysfakcję z podobieństwa w małżeństwie. Badania Zarzyckiej, Śliwaka i Rak (2011) ujawniły istnienie licznych istotnych statystycznie związków między religijnością a globalnym wskaźnikiem kryzysu w wartościowaniu. Na dziesięć wymiarów relacji religijnych osiem

powiązań odznacza się istotnością, co świadczy o tym, że analizowane zmienne są sobie bliskie. Na podstawie uzyskanych przez autorów wyników można uznać, że z przeżywaniem trudności w wartościowaniu wiąże się, między innymi, brak pewności co do istnienia Boga i Jego ingerowania w ludzki świat, brak wiary w podstawowe dogmaty Kościoła i nieuwzględnianie prawa Bożego przy dokonywaniu wyboru sposobu życia, przy silnym przekonaniu, że to sam człowiek powinien ustalać normy dla swych decyzji. Bóg nie jest więc traktowany jako **Ktoś nadający sens ludzkiemu życiu**. Być może ujawniony na poziomie pary negatywny wpływ sensu religijnego wynika właśnie z przeżywanych przez partnerów trudności w zakresie określenia/uznania wartości religijnych jako budujących satysfakcję ze zgodnego realizowania małżeńskich celów. Badana grupa to osoby wchodzące dopiero w późną dorosłość. W wielu obszarach ich życia, związanych chociażby z pracą zawodową, przejściem na emeryturę, stanem zdrowia, zmniejszaniem się atrakcyjności cielesnej, podejmowaniem nowych ról społecznych, dokonują się dynamiczne zmiany (zob. Braun-Gałkowska, 2006; Lazarus, Lazarus, 2006; Steuden, 2012, 2016). Także w obszarze religijności zaobserwować można szereg transformacji przejawiających się w rewizji dotychczasowych przekonań i zachowań religijnych (Walesa, 2006). Zdaniem Chlewińskiego (2000, s. 101) religijność jako „(...) struktura dynamiczna i angażująca całą osobowość człowieka może przybierać formy mniej lub bardziej doskonałe”. Być może osiągnięcie dojrzałości religijnej, której przejawem jest, między innymi, zgodność werbalnej deklaracji z wewnętrznym przekonaniem, dla wielu ludzi staje się możliwe dopiero na finalnym etapie życia (Walesa, 2006). W rezultacie małżonkowie 60+ mogą zgodnie deklarować, że spostrzegają „(...) swoją religijność jako pomoc w poszukiwaniu sensu życia i osiągania istotnych celów, a także odkrywaniu wartości życia” (Krok, 2009, s. 188) i jednocześnie doświadczać trudności w przekuciu tych deklaracji na konkretne oraz w pełni świadome działanie. Wydaje się, iż tę tezę wspierają wyniki badań Brudka i Lachowskiej (2014) przeprowadzone

na 196 małżonkach w okresie średniej dorosłości, które ujawniły, między innymi, że im bardziej religijność staje się źródłem sensu zarówno dla mężów, jak i żon (na poziomie pary), tym większa jest satysfakcja partnerów ze zgodnego realizowania celów małżeńskich i rodzinnych.

Warto w tym miejscu podkreślić, że negatywny wpływ na satysfakcję w zakresie podobieństwa odnotowano tylko w wypadku jednego z aspektów religijnego systemu znaczeń – sensu religijnego. Podobnej zależności nie stwierdzono natomiast w odniesieniu do orientacji religijnej, która okazała się dodatnim predyktorem. Wynik ten koresponduje z rezultatami innych badań nad dopasowaniem małżonków pod względem wartości i zachowań religijnych (Botwin, Buss, Shackelford, 1997; Bleske-Rechek, Remker, Baker, 2009; Brudek, Steuden, 2015). Konkluzje płynące z tych badań przekonują, że im większa zgodność partnerów w zakresie przekonań religijnych, tym wyższy jest stopień ich zadowolenia ze związku. Pozytywną rolę orientacji religijnej w kształtowaniu zadowolenia małżeńskiego w aspekcie podobieństwa może tłumaczyć fakt, iż religia i/lub duchowość stając się dla seniorów w coraz większym stopniu bogatym źródłem znaczeń (por. Steuden, 2012), zapewnia „(...) wysoce zorganizowaną mapę poznawczą umożliwiającą jednostce orientację w odniesieniu zarówno do doświadczeń wewnętrznych, tj. dotyczących siebie samego, jak i informacji zewnętrznych, tj. dotyczących świata. Treści religijne, pod warunkiem odpowiedniego stopnia dojrzałości, mogą stawać się siłą motywującą dla codziennych działań i rozwiązywania różnych spraw” (Krok, 2009, s. 187). Zgodność małżonków w zakresie religijnych zasad i nakazów niewątpliwie pomaga im w kształtowaniu i podtrzymywaniu podobnych poglądów „(...) na rzecz rozwijania związku, spędzania wolnego czasu, organizowaniu życia rodzinnego, określania zewnętrznych granic rodziny, kultywowania tradycji rodzinnych” (Płopa, 2007, s. 70). Wynika to z faktu, iż „(...) z religijnością łączą się tak ważne w małżeństwie problemy, jak jego trwałość, regulacja poczęć, wychowanie dzieci, sposób spędzania dni świątecznych i wiele innych. Nie są to sprawy prywatne jednego ze

współmałżonków, ale wspólne i brak zgody co do nich musi rzutować na szczęście małżeńskie” (Braun-Galkowska, 2008, s. 125–126; por. Fox, Trang, 2008).

W odniesieniu do wymiaru zadowolenia z małżeństwa związanego z rozczarowaniem wykazano, że na poziomie pary kluczowe i pozytywne znaczenie ma wewnętrzna kontrola zdrowia. Innymi słowy, im bardziej starsi małżonkowie żywią obopólne przekonanie, że stan ich zdrowia zależy od każdego z nich z osobna, tym większego doświadczają rozczarowania ze związku. Zdaniem Haynesa i współpracowników (1992) jednym z ważnych obszarów satysfakcji z małżeństwa osób starszych jest troska o zdrowie współmałżonka. Jeżeli jej brakuje lub na jej miejscu pojawia się zaangażowanie obojga partnerów przede wszystkim o własną kondycję zdrowotną, wówczas nieuniknioną konsekwencją takiej postawy wydaje się zmniejszenie odpowiedzialności za związek czy ujawnianie się tendencji egocentrycznych i unikowych (Plopa, 2007, s. 70; por. Braun-Galkowska, 2006; Steuden, 2012; Brudek, Krok, Telka, 2017).

Zrealizowany projekt badawczy umożliwił identyfikację czynników określających specyfikę satysfakcji z małżeństwa tak na poziomie indywidualnym, jak i na poziomie pary. Uży-

skane wyniki badań mogą być z powodzeniem wykorzystane w konstruowaniu oddziaływań pomocowych o charakterze psychologicznym lub psychoterapeutycznym adresowanych do małżonków w wieku senioralnym. Jednak prezentowane badania obok interesujących rezultatów mają również pewne ograniczenia. Po pierwsze, zostały one oparte na paradygmacie korelacyjnym, który ze swej natury ma ograniczone możliwości wnioskowania o charakterze przyczynowo-skutkowym. Po drugie, badania zostały zrealizowane jedynie na grupie starszych małżonków. Warto na przyszłość rozważyć realizację projektu badawczego testującego wpływ ujętych w modelu zmiennych na zadowolenie ze związku także w grupie młodszych i średnich dorosłych. Po trzecie, ze względu na przyjęty poprzeczny schemat badań nie można rozstrzygać problemu hipotezy *convergence*, czyli tego, czy małżonkowie dobrali się w taki sposób, że byli do siebie dopasowani od początku ich relacji małżeńskiej, czy owo dopasowanie następowało z czasem, oraz efektu przeżycia (*survival effect*), czyli czy obecne dopasowanie jest wynikiem tego, że w grupie badanej pozostały tylko osoby usatysfakcjonowane z małżeństwa. Aby zweryfikować te kwestie, należałoby przeprowadzić wieloletnie badania podłużne.

BIBLIOGRAFIA

- Ardelt M. (2011), Wisdom, age, and well-being. W: K.W. Schaie, S.L. Willis (eds.), *Handbook of the Psychology of Aging*, 279–291. Amsterdam: Elsevier.
- Baltes P.B., Smith J. (2008), The fascination of wisdom: Its nature, ontogeny, and function. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 1, 56–64.
- Baltes P.B., Staudinger U.M., Lindenberger U. (1999), Lifespan psychology: Theory and application to intellectual functioning. *Annual Review of Psychology*, 50, 1, 471–507.
- Barbaro de B. (red.) (1999), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bee H. (2004), *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Bergsma A., Ardelt M. (2012), Self-reported wisdom and happiness: An empirical investigation. *Journal of Happiness Studies*, 13, 3, 481–499.
- Bleske-Rechek A., Remker M.W., Baker J.P. (2009), Similar from the start: Assortment in young adult dating couples and its link to relationship stability over time. *Individual Differences Research*, 7, 142–158.
- Botwin M.D., Buss D.M., Shackelford T.K. (1997), Personality and mate preferences: Five factors in mate selection and marital satisfaction. *Journal of Personality*, 65, 107–136.
- Bradbury T.N., Fincham F.D., Beach S.R. (2000), Research on the nature and determinants of marital satisfaction: A decade in review. *Journal of Marriage and Family*, 62, 4, 964–980.

- Braun-Gałkowska M. (1992), *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Braun-Gałkowska M. (2006), Nowe role społeczne ludzi starszych. W: S. Steuden, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*, 183–195. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Braun-Gałkowska M. (2008), *Psychologia domowa*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Brudek P. (2012), Kryzys w wartościowaniu a jakość relacji małżeńskiej w okresie późnej dorosłości. W: M. Majorczyk, J. Deręgowska, J. Świątkiewicz (red.), *Oblicza kryzysu współczesnego człowieka*, 101–123. Poznań: Wydawnictwo WSNHiD.
- Brudek P. (2015), *Podmiotowe korelaty satysfakcji z małżeństwa osób w okresie późnej dorosłości*. Niepublikowana rozprawa doktorska, Instytut Psychologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Brudek P. (2016), Larsa Tornstama teoria gerotranscendencji jako teoria pozytywnego starzenia się. *Psychologia Rozwojowa*, 21, 4, 9–25.
- Brudek P. (2017), Mediacyjna rola bilansu życiowego w związkach cech osobowości i satysfakcji z życia osób starszych. *Gerontologia Polska*, 25, 3, 168–175.
- Brudek P., Ciula G. (2013), Hierarchia wartości a satysfakcja ze związku małżeńskiego u osób w okresie późnej dorosłości. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 46, 2, 368–382.
- Brudek P., Krok D., Telka E. (2017), The health assessment and the dimensions of positive mental functioning among elderly people. W: C. Carlson (ed.), *Mental Health: Services, Assessment and Perspectives*, 25–48. New York: Nova Science Publishers.
- Brudek P., Lachowska B. (2014), Religijny system znaczeń a jakość relacji małżeńskiej na poziomie ogólnym oraz na poziomie pary. W: K. Skrzypińska, H. Grzymała-Moszczyńska, M. Jarosz (red.), *Nauka wobec religijności i duchowości człowieka*, 117–134. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Brudek P., Steuden S. (2015), Religijne korelaty zadowolenia z małżeństwa w okresie późnej dorosłości. W: M. Guzewicz, S. Steuden, P. Brudek (red.), *Oblicza starości we współczesnym świecie. Perspektywa społeczno-kulturowa*, 15–34. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Brudek P., Steuden S. (2016), Style radzenia sobie ze stresem, samoocena i nadzieja na sukces u osób w okresie późnej dorosłości o odmiennej specyfice bilansu życiowego. *Psychotherapia*, 176, 1, 87–102.
- Brzozowski P. (1995), *Skala Wartości Schelerowskich – SWS. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Charles S.T., Carstensen L.L. (2002), Marriage in old age. W: M. Yalom, L.L. Carstensen (eds.), *Inside the American Couple: New Insights, New Challenges*, 236–254. Berkeley, CA: University of California Press.
- Chlewiński Z. (2000), Religia a osobowość człowieka. W: H. Zimoń (red.), *Religia w świecie współczesnym. Zarys problematyki religiologicznej*, 88–128. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Claxton A., O'Rourke N., Smith J.Z., DeLongis A. (2012), Personality traits and marital satisfaction within enduring relationships: An intra-couple discrepancy approach. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29, 3, 375–396.
- Dzwonkowska I., Lachowicz-Tabaczek K., Łaguna M. (2008), *Samoocena i jej pomiar. Polska adaptacja skali SES M. Rosenberga. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Fincham F.D., Beach S.R., Davila J. (2007), Longitudinal relations between forgiveness and conflict resolution in marriage. *Journal of Family Psychology*, 21, 3, 542–545.
- Fox A., Trang Th. (2008), Impact of religious affiliation and religiosity on forgiveness. *Australian Psychologist*, 43, 3, 175–185.
- Gaunt R. (2006), Couple similarity and marital satisfaction: Are similar spouses happier? *Journal of Personality*, 74, 5, 1401–1420.
- Haynes S.N., Floyd F.J., Lemsky C., Rogers E., Winemiller D., Heilman N., Werle M., Murphy T., Cardone L. (1992), The Marital Satisfaction Questionnaire for Older Persons. *Psychological Assessment*, 4, 4, 473–482.
- Izdebski P., Polak A. (2005), Bilans życia i poczucie koherencji osób starszych w zależności od ich aktualnej sytuacji życiowej. *Gerontologia Polska*, 13, 3, 188–194.
- Janicka I., Liberska H. (red.) (2014), *Psychologia rodziny*. Warszawa: PWN.

- Jarończyk B. (2011), Jakość życia małżeńskiego kobiet w okresie „pustego gniazda”. W: H. Liberska, A. Malina (red.), *Wybrane problemy współczesnych małżeństw i rodzin*, 121–129. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Jaworowska A., Matczak A. (2008), *Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Juczyński Z. (2012), *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Kaleta K. (2015), Rola poziomu stresu w doświadczaniu kryzysu w wartościowaniu przez pielęgniarki. *Hygeia*, 50, 4, 630–636.
- Kaleta K., Jaśkiewicz A. (2007), Miłość i bliskie związki w okresie późnej dorosłości. W: A.I. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska (red.), *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, 63–77. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Krok D. (2009), *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*. Opole: Redakcja Wydawnictw WTUO.
- Kunzmann U., Baltes P.B. (2005), The psychology of wisdom: Theoretical and empirical challenges. W: R.J. Sternberg, J. Jordan (eds.), *Handbook of Wisdom: Psychological Perspectives*, 110–135. New York: Cambridge University Press.
- Lazarus R.S., Lazarus B.N. (2006), *Coping with Aging*. Oxford: University Press.
- Li T., Fung H.H. (2011), The dynamic goal theory of marital satisfaction. *Review of General Psychology*, 15, 3, 246–254.
- Luo S., Klohnen E.C. (2005), Assortative mating and marital quality in newlyweds: A couple-centered approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 2, 304–326.
- Łaguna M., Trzebiński J., Zięba M. (2005), *KNS – Kwestionariusz Nadziei na Sukces. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Margelisch K., Schneewind K.A., Violette J., Perrig-Chiello P. (2017), Marital stability, satisfaction and well-being in old age: Variability and continuity in long-term continuously married older persons. *Aging and Mental Health*, 21, 4, 389–398.
- Mayer J.D., Caruso D.R., Salovey P. (1999), Emotional intelligence meets traditional standards for an intelligence. *Intelligence*, 27, 4, 267–298.
- O’Rourke N., Claxton A., Chou P.H.B., Smith J.Z., Hadjistavropoulos T. (2011), Personality trait levels within older couples and between-spouse trait differences as predictors of marital satisfaction. *Aging and Mental Health*, 15, 3, 344–353.
- Oleś P. (1998), *Kwestionariusz do badania kryzysu w wartościowaniu (KKW). Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Oleś P. (2012), *Psychologia człowieka dorosłego*. Warszawa: PWN.
- Paleari F.G., Regalia C., Fincham F. (2005), Marital quality, forgiveness, empathy, and rumination: A longitudinal analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 3, 368–378.
- Plopa M. (2007), *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Kraków: Impuls.
- Proulx C.M., Ermer A.E., Kanter J.B. (2017), Group-based trajectory modeling of marital quality: A critical review. *Journal of Family Theory and Review*, 9, 3, 307–327.
- Rakowska J. (2016), Analysis of the degree of population ageing in Poland on LAU2 Level. *Economic and Regional Studies*, 9, 2, 13–23.
- Rostowski J., Rostowska T. (2014), *Małżeństwo i miłość. Kontekst psychologiczny i neuropsychologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Schwarzer R., Schulz U. (2003), Soziale Unterstützung bei der Krankheitsbewältigung: Die Berliner Social Support Skalen (BSSS). *Diagnostica*, 49, 2, 73–82.
- Snyder C.R., Cheavens J., Sympson S.C. (1997), Hope: An individual motive for social commerce. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 1, 2, 107–118.
- Studen S. (2012), *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: PWN.
- Studen S. (2016), Psychologia kliniczna seniorów. W: L. Cierpiałkowska, H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna*, 555–573. Warszawa: PWN.
- Straś-Romanowska M. (2011), Późna dorosłość. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, 326–350. Warszawa: PWN.

- Strelau J., Jaworska A., Wrześniewski K., Szczepaniak P. (2005), *Kwestionariusz Radzenia Sobie w Sytuacjach Stresowych CISS*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Śliwak J., Zarzycka B., Rak R. (2011), Kryzys w wartościowaniu a relacje religijne. *Czasopismo Psychologiczne*, 17, 1, 75–86.
- Tornstam L. (1989), Gero-transcendence: A reformulation of the disengagement theory. *Aging Clinical and Experimental Research*, 1, 1, 55–63.
- Tornstam L. (2005), *Gerotranscendence: A Developmental Theory of Positive Aging*. New York: Springer Publishing Company.
- Tornstam L. (2011), Maturing into gerotranscendence. *The Journal of Transpersonal Psychology*, 43, 2, 166–180.
- Tsang J.A., McCullough M.E., Fincham F.D. (2006), The longitudinal association between forgiveness and relationship closeness and commitment. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25, 4, 448–472.
- Walesa C. (2006), Rozwój religijności człowieka. W: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, 111–146. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Wiechetek M., Zarzycka B., Steuden S. (2006), Percepcja roli i znaczenia osób starszych w wychowaniu młodego pokolenia. Badania empiryczne gimnazjalistów. W: S. Steuden, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*, 217–228. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Wojciszke B. (2018), *Psychologia miłości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.